

ที่ผ่านมาผู้เขียนได้แสดงให้เห็นว่า CIVIC Education คืออะไร มีเป้าหมายอะไร และมีองค์ประกอบสำคัญอะไรบ้าง ในประเด็นต่อไปผู้เขียนจะกล่าวถึงการเกิดของ CIVIC Education ว่าเกิดมาได้อย่างไร การเกิดขึ้นของการศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองในสังคม ซึ่งเป็นทั้งคนดี (Good Person) และพลเมืองดี (Civic Person) นั้นไม่ได้เกิดขึ้นเองอย่างอิสระหากแต่เกิดท่ามกลางกระบวนการสังคมอันเป็นภาวะธรรมชาติของสังคมที่ดำรงคงอยู่

กระบวนการทางสังคมเป็นสถานะที่มีความเคลื่อนไหว (Dynamic) ทั้งภายใน และระหว่างองค์กรทางสังคม (Social agent) และบุคคล ซึ่งกระบวนการนี้คือการก่อให้เกิดการถ่ายทอด (Socialization) ทางวัฒนธรรมเพื่อให้บุคคลเกิดการเรียนรู้และรับเอาวัฒนธรรมทั้งหมดไปเป็นฐานแห่งการมีความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมของบุคคล อันเป็นกระบวนการของสังคมที่ก่อให้เกิดความเป็นพลเมืองของบุคคลได้ในกระบวนการนี้มีตัวการ (Agent) ที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดวัฒนธรรม ซึ่งเป็นกระบวนการผลิต (Reproduction) เพื่อสร้างและเน้นย้ำความชอบธรรมและความดีงามของความเป็นพลเมืองในประชาสังคมได้แก่

ครอบครัว เป็นองค์กรหรือสถาบันทางสังคมที่อยู่ในชุมชน และมีบิดา มารดา เป็นผู้ถ่ายทอด อบรมเลี้ยงดู ซึ่งเป็นจุดแรกที่สามารถปูพื้นฐานของการมีพฤติกรรมในอนาคต ครอบครัวเป็นตัวละครสำคัญในอันที่จะเตรียมความพร้อมให้สมาชิกใหม่ออกไปสู่สังคมภายนอกได้อย่างมีคุณธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างบิดา มารดากับบุตรเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ การปลูกฝัง (ผลิตซ้ำ) การขัดเกลาบุตรในด้านต่างๆ โดยเฉพาะในด้านการเมือง บิดามารดาที่มีการอบรมเลี้ยงดูแบบให้ความรัก ให้ความอบอุ่น ใช้เหตุผล ลงโทษทางจิตมากกว่าทางกาย จะก่อให้เกิดบุตรที่มีความประชาธิปไตยสูง และเป็นผู้มีจริยธรรมและคุณธรรมสูงด้วย

สถาบันการศึกษา อันได้แก่ โรงเรียนหรือมหาวิทยาลัย ซึ่งมีเครื่องมือแห่งการกล่อมเกล่าที่สำคัญ ได้แก่ หลักสูตร ครูหรืออาจารย์ผู้สอนและสิ่งแวดล้อมของสถาบันการศึกษานั้นๆ

หลักสูตรเป็นตัวกำหนดเป้าหมาย ปรัชญา วิธีการ สาระของการเรียนการสอนไว้อย่างเป็นระบบและชัดเจน หากหลักสูตรต้องการให้ผู้เรียนเป็นบุคคลอย่างไรก็สามารถกำหนดลงไปเป็นหลักสูตรได้ เช่น หากต้องการให้มีความรู้ ค่านิยม คุณธรรม อันเป็นพื้นฐานทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยก็สามารถกำหนดลงไปเป็นหลักสูตรได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่พบเห็นและทำกันอยู่ในทุกสังคม เพราะนี่คือกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างบุคคลให้มีความเป็นการเมืองโดยตรง (Political man)

ครูหรืออาจารย์ เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ทักษะ ค่านิยม และแบบแผนของพฤติกรรมทั้งโดยตรงและอ้อม และทั้งในและนอกชั้นเรียนและครู-อาจารย์เป็นแบบอย่างที่ถูกศิษย์เลียนแบบได้เป็นอย่างดี ครูมิใช่เป็นผู้สอนหรือให้ความรู้ตามเนื้อหาของหลักสูตรแต่เพียงประการเดียวเท่านั้น

สิ่งแวดล้อมของสถาบันทางการศึกษา ได้แก่ บรรยากาศที่ประกอบด้วยกิจกรรมเสริมหลักสูตร และแนวนโยบายของสถาบันการศึกษาในอันที่จะเปิดโอกาสให้นักเรียน นักศึกษาพัฒนาศักยภาพของความเป็นพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตย เช่น นโยบายให้นักเรียนสามารถมีกลุ่มกิจกรรมต่าง ๆ ในโรงเรียนหรือสถานศึกษา เป็นต้น

สื่อมวลชน เป็นช่องทางแพร่ข่าวสารทางการเมืองสู่ประชาชนทั้งโดยตรงและโดยอ้อม สารทางการเมืองที่ถ่ายทอดให้ประชาชนโดยตรง ได้แก่ การรายงานข่าวทั้งด้าน วิทย์ โททัศน์ หนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นการรายงานข่าวเหตุการณ์ทางการเมือง หรือสังคมและโดยอ้อม ได้แก่ การเสนอสื่อในรูปของการบันเทิงแต่มีสาระทางการเมืองแทรกให้ประชาชนเรียนรู้หรือซึมซับไปโดยไม่รู้ตัว ซึ่งวิธีนี้ถือว่าเป็นวิธีที่ให้การถ่ายทอดสาระทางการเมืองที่มีประสิทธิภาพมาก

องค์กรทางศาสนา เป็นสถาบันทางสังคมให้การอบรมสั่งสอนตามคำสอนของศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่สอดคล้องกับหลักการประชาธิปไตย หลักการของประชาสังคม สถาบันทางศาสนามีส่วนช่วยเสริมความเป็นประชาสังคมให้อย่างเข้มแข็ง

มีข้อน่าสังเกตว่าองค์กรศาสนา ทำหน้าที่การอบรมสั่งสอนไปในทำนองอนุรักษนิยม ไม่ค่อยเน้นการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความก้าวหน้าซึ่งเป็นธรรมชาติของสถาบันที่เน้นกระบวนการการผลิตซ้ำทางสังคม ซึ่งถือเป็นกลไกอุดมการณ์ของสังคมจะช่วยให้สังคมดำรงสภาพเดิมไว้

การเกิดขึ้นของความเป็นพลเมืองเป็นกระบวนการทางสังคมดังกล่าว รัฐมีอำนาจและเทคนิควิธีการในอันที่จะสร้างพลเมืองให้มีความเหมือนกันเพื่อให้เป็นพลเมืองที่ปกครองง่าย ซึ่งสามารถทำผ่านระบบการศึกษาในระบบได้ และในส่วนของศึกษานอกระบบทำได้โดยการสื่อสารในเชิงสัญลักษณ์ดังเห็นได้ชัดเจนในสมัยจอมพล ป.พิบูลย์สงคราม

การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองนอกจากเกิดจากกระบวนการทางสังคมซึ่งพิจารณาจากบทบาทขององค์กรทางสังคมดังกล่าวแล้ว การศึกษาอันสามารถทำให้เกิดความเป็นพลเมือง ซึ่งสอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบันอันเป็นสังคมที่อำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ถูกผ่อนคลายไปยังชุมชน ซึ่งเป็นไปตามกระแสโลกาภิวัตน์ก็เป็นกระบวนการทางสังคมระดับชุมชนที่สามารถให้การเรียนรู้ผ่านเครือข่ายกิจกรรมความสัมพันธ์ของบุคคลและองค์กรต่าง ๆ ทั้งของภาครัฐและเอกชน

กิจกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับชุมชนสามารถสร้างความเป็นพลเมืองได้ เพราะกิจกรรมและความสัมพันธ์เหล่านี้เป็นแหล่งให้ความรู้ เป็นสถานการณ์ที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้ เพราะผู้คนได้ประสบ ได้รู้ได้เห็น “การสัมผัสความจริงแล้วมีการคิดโดยแยกคายทำให้เข้าใจ

เรื่องนั้น ๆ มากกว่าเท่าที่ปรากฏ”³ นั่นคือการเรียนรู้หรือการศึกษาสามารถเกิดขึ้นได้ในชุมชนนั่นเองและการเรียนรู้ในชุมชนเป็นการเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนด้วยกันเองอันเป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น เรียนรู้ไปด้วยกันอย่างไม้อัดเดียว ซึ่งเป็นกระบวนการที่ยังคุณค่าให้แก่ชุมชนเป็นอย่างยิ่ง และการเรียนรู้คือการเรียนรู้ของพลเมือง (Civil Learning)⁴ ตามกระแสของโลกไร้พรมแดน ซึ่งมีความสลับซับซ้อนทั้งในเชิงโครงสร้างและกลไก จนยากที่จะมีความสามารถอย่างเพียงพอในอันที่จะใช้อำนาจดังที่มีและเคยใช้มาก่อนเข้าไปจัดปัญหาอุปสรรคของสังคมที่ทำให้เกิดช่องว่างทางการแก้ปัญหาจนต้องมีกระบวนการรื้อฟื้นความเป็นชุมชน (Community Rebuilding)⁵ ซึ่งเป็นส่วนย่อยของสังคมใหญ่นั้น คือการเติมช่องว่างด้วยการสร้างประชาสังคมอันเป็นสังคมที่ประกอบด้วยชุมชนที่อิสระ มีความหลากหลาย และชุมชนนี้ประกอบด้วยกลุ่มคน “ที่มีความผูกพันเอื้ออาทรกัน เป็นแหล่งพื้นฐานที่สุดที่จะเกิดการรักความเอื้ออาทรของคนในสังคม”⁶ คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น มีระบบการสื่อสาร ความเข้าใจร่วมกัน ชุมชนคือ “กลุ่มคนที่ตกลงใจที่จะร่วมเรียนรู้วิธีการแห่งการสื่อสารกันและกันอย่างลึกซึ้งและแท้จริง”⁷ กระบวนการทางสังคมนี้คือการศึกษาออกนอกโรงเรียน ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวต่อไปว่าในชุมชนไทยได้เกิดกระบวนการดังกล่าวแล้ว เพื่อให้เห็นศักยภาพของการเกิดการศึกษาความเป็นพลเมืองอันเป็นการศึกษาที่นำไปสู่การมีหรือเกิดประชาสังคมขึ้นในไทย

การดำรงชีพอยู่ในชุมชนผู้คนทุกเพศ ทุกวัย จะประสบกับเหตุการณ์อันเป็นสิ่งที่สามารถนำมาขบคิด วิเคราะห์ทบทวนคิดกลับไปกลับมาจนเข้าใจและเกิดความรู้ได้ในชุมชน มีทั้งองค์กร การปกครอง โรงเรียน วัด กลุ่มต่าง ๆ และบุคคลซึ่งสามารถให้การเรียนรู้ในเชิงค่านิยม ทักษะ บรรทัดฐาน ความเชื่อ แบบแผน ความประพฤติ คุณธรรม เรากล่าวได้ว่าการดำรงชีวิตในชุมชนเป็นกระบวนการสร้างบุคคลให้มีความโน้มเอียงในอันที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งบุคคลดังกล่าวนี้เป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจสามารถตัดสินใจปัญหาของชุมชนส่วนรวมได้ และนอกจากนี้บุคคลดังกล่าว ดี แอล บอกส์ (D.L.Boggs)⁸ กล่าวว่าสามารถให้การเรียนรู้แก่ผู้อื่น โดยสามารถบอกข่าวสารข้อมูล แนวทางเลือกของปัญหาอันเป็นประโยชน์ต่อการตัดสินใจและการกระทำที่แนบเนียน ประณีประนอมและเปิดเผยตรงไปตรงมา (โปร่งใส)

³ ประเวศ วะสี, ปฏิรูปการศึกษาไทย ยกเครื่องทางปัญญา ข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์และมาตรการ, (กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์บริษัทสร้างสื่อ จำกัด, 2539) หน้า 7

⁴ David Mathews, “Elements of A Story Civil Society and Healthy Public Life,” Kettering Foundation April, 1996, P.8

⁵ อนุชาติ พวงสำลี และวีรบุรณ วีสารทสกุล, ประชาสังคม : คำ ความคิด และความหมาย, หนังสือชุดประชาสังคมลำดับที่ 7 สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540, หน้า 9.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸ D.L. Boggs, Adult Civic Education. (Springfield : Charles C. Thomas Publisher , 1991) P.5

การเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมืองในชุมชนไทย

ก่อนที่จะกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนไทย ผู้เขียนจะขอกล่าวถึงความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างระหว่างรัฐกับชุมชนไทยที่ผ่านมา ก่อนเพื่อให้เห็นอุปสรรคของการศึกษาหรือเรียนรู้ในชุมชน ซึ่งเป็นภาพที่ที่เกิดก่อนกระแสการเปลี่ยนแปลงรื้อฟื้นชุมชน จากนั้นจึงกล่าวถึงการเรียนรู้ในชุมชนอันเป็นกระบวนการสร้างพลเมืองของประชาสังคม ต่อไป

อุปสรรคของการศึกษาในชุมชนเกิดจากรัฐผูกขาดอำนาจการศึกษา ด้วยเหตุผลอย่างน้อยสองประการคือ 1) การทำให้ประชาชนเป็นผู้มีการศึกษาในระดับสามารถอ่านออกเขียนได้ และ 2) เพื่อผลิตกำลังคนออกไปสู่ตลาดแรงงานเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มหรือผลผลิตทางเศรษฐกิจ อันเป็นการจัดการศึกษาเพื่อสนองตอบต่อเป้าหมายของรัฐในอันที่จะสร้างความทันสมัย (Modernization) หรือพัฒนาประเทศไทยให้เป็นระบบตะวันตก (Westernization) อันเป็นเหตุผลของรัฐที่อ้างเพื่อความชอบธรรมในอันที่จะเข้าไปดำเนินการศึกษาดังเห็นได้ชัดเจนจากการจัดตั้งหน่วยงานของรัฐขึ้นมาดำเนินการจัดการศึกษาโดยตรงตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาอันเป็นการศึกษาภาคบังคับระดับอุดมศึกษาโดยตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เพื่อผลิตกำลังคนเข้ารับราชการในราชสำนัก และต่อมาพัฒนามาเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ยุคแห่งการพัฒนามีความชัดเจนมากเมื่อสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี โดยมีการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อมุ่งพัฒนาประเทศให้เป็นประเทศอุตสาหกรรม เศรษฐกิจมีความเติบโตท่ามกลางระบบการพัฒนาดังกล่าว รัฐได้จัดการศึกษาเพื่อสนองต่อการพัฒนาประเทศแนวดังกล่าว โดยการจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นมามากหลายแห่ง ทั้งในกรุงเทพมหานครและภูมิภาค ซึ่งนี่คือโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เอื้อให้รัฐผูกขาดอำนาจในการจัดการศึกษา เป็นการจัดการศึกษาที่เกิดภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนแบบแนวตั้ง อันเป็นรัฐที่รวมศูนย์อำนาจประชาชนในชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา

รัฐมีเป้าหมายทางการศึกษาที่คับแคบ เพราะมุ่งสร้างกำลังคนเพื่อภาคอุตสาหกรรมและราชการเท่านั้น โดยละเลยการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองแบบสันติเชิง

ผลพวงจากระบบการศึกษาดังกล่าวคือการทำลายชุมชน เพราะเป็นระบบการศึกษาที่ดึงคนออกจากชุมชนชนบทออกไปสู่เมือง เพื่อเป็นกำลังการผลิตในระบบอุตสาหกรรมแบบตะวันตก เป็นสำคัญ เป็นระบบการศึกษาที่ทำลายความเป็นชุมชนเพราะรัฐรวมศูนย์อำนาจการจัดการศึกษาไว้ที่รัฐบาลกลางแทบทั้งหมด ชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา จึงทำให้การศึกษาไม่สอดคล้องกันและตอบสนองชุมชน

รัฐครอบงำเช่นรัฐไทยมีอำนาจเหนือชุมชน ประชาชนผู้ด้อยโอกาสซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศและอยู่ในชนบท กลไกอำนาจรัฐได้แทรกแซงครอบงำวิถีชีวิตของคนในชุมชน โดยเฉพาะการแทรกแซงทางการศึกษา รัฐสามารถกำหนดหลักสูตร กำหนดผู้สอนและวัดผลการศึกษา โดยกลไกระบบราชการ ทำให้การศึกษาเป็นของรัฐ ทำโดยรัฐ และเพื่อรัฐ

การศึกษาดังกล่าวจึงเป็นการศึกษาที่ไม่เอื้อต่อการสร้างความเป็นพลเมือง เพราะไม่ได้สร้างให้คนในชุมชนสามารถปกครองตนเองได้ ยังคงมีลักษณะพึ่งพารัฐสูง มีจิตสำนึกแบบไพร่ฟ้าคอยรับความช่วยเหลือจากทางราชการตลอดเวลา ขาดความกระตือรือร้นในอันที่จะเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวม เป็นการศึกษาที่ไม่เกี่ยวข้องกับดำรงชีวิตประจำวันในชุมชน เนื้อหาการศึกษาเรียนรู้แยกออกจากชุมชน ประกอบกับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่สัมพันธ์กับชุมชนที่มีลักษณะเป็นแบบแนวตั้ง ผู้คนในชุมชนอันเป็นคนระดับล่างของสังคมถูกล้อมกรอบให้อยู่ภายใต้อำนาจทุนนิยมอุตสาหกรรมและกลุ่มผู้ปกครองที่เป็นนายทุนอันเป็นสังคมที่ประชาชนมีความอ่อนแอเสียเปรียบทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจและการเมือง

โครงสร้างมีทั้งสังคมที่รัฐและชุมชนสัมพันธ์กันในแนวตั้งเช่นนี้ มีแต่จะสร้างความอ่อนแอในชุมชน ทำลายระบบความสัมพันธ์ในแนวราบอันเป็นกระบวนการทางสังคมในระดับชุมชนที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานหรือรากฐานของวัฒนธรรมอันเป็นมรดกตกทอดกันมาตั้งแต่โบราณกาล

โครงสร้างอำนาจรัฐแบบครอบงำเข้มงวดหรือล้อมกรอบชุมชนนั้นไม่สามารถมีอยู่ได้อีกต่อไป เพราะระบบทุนเทคโนโลยีและการสื่อสารปัจจุบันกลายเป็นเงื่อนไขของการทำลายระบบรัฐอำนาจนิยมผูกขาด เงื่อนไขดังกล่าวนี้ผลักดันให้รัฐกระจายอำนาจเปิดโอกาสให้ประชาชนพัฒนาตนเองให้มีความเข้มแข็งเพื่อปกครองตนเองได้ ซึ่งการสร้างคามเข้มแข็งให้เกิดกับประชาชนทั้งประเทศได้นั้น ต้องกระทำที่ระดับชุมชนเพราะเป็นองค์กรทางสังคมระดับล่างสุดที่เป็นรากฐานสำคัญของประเทศ

กระแสการรื้อฟื้นชุมชนจึงเป็นกระแสที่ออกมาต้านทานการสร้างรัฐให้เข้มแข็งแบบรัฐอำนาจนิยม ซึ่งทำลายความเป็นพลเมืองในชุมชน เพราะคนในชุมชนขาดกลไกและกระบวนการหรือความสัมพันธ์ทางสังคมเพื่อการเรียนรู้การศึกษาที่จะสร้างคนในชุมชนให้เกิดความเป็นคนของชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากกลไกรัฐและกลไกอุดมการณ์ของรัฐทำหน้าที่อย่างได้ผล ซึ่งนั่นคือได้ทำลายกระบวนการทางสังคมในระดับชุมชนอย่างสิ้นเชิง เช่น ระบบความสัมพันธ์ที่พี่น้องได้ถูกครอบงำและทำลายลงไปโดยผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเมือง ทำให้เกิดการแข่งขันกันอย่างรุนแรง ซึ่งในท้ายที่สุดก็นำความขัดแย้งจนเกิดความไม่สงบสุขมาให้ เป็นสาเหตุที่ทำให้ลายความรักใคร่สามัคคี ความเอื้ออาทร การขาดความมีน้ำใจ การช่วยเหลือ พึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนหมดหายไป และเมื่อชุมชนเป็นเช่นนี้แล้ว การเรียนรู้ในชุมชนย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะระบบความสัมพันธ์อันเป็นกระบวนการสำคัญของการเรียนรู้ในสังคมถูกทำลายไป ฉะนั้นการศึกษาการเรียนรู้ของคนในชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชนจึงไม่เกิดขึ้น

หนทางที่จะฟื้นฟูหรือฝ่าวงล้อมของการครอบงำอำนาจรัฐ ดังกล่าวได้นั้นต้องสร้างศักยภาพของชุมชนให้เข้มแข็ง โดยมีภารกิจและประสานขบวนการทางสังคมรูปแบบต่าง ๆ ทั้ง แนวตั้ง แนวราบ จนก่อรูปเป็นประชาสังคม เพื่อพัฒนาประชาชนในชุมชนให้มีอุดมการณ์แห่งการมีจิตสาธารณะอันเป็นการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม การใช้อำนาจหรืออิทธิพลเพื่อประโยชน์ส่วนรวม การมีคุณธรรม การเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวม พัฒนาสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นขบวนการปิดล้อมการครอบงำของรัฐ และระบบทุนนิยมและนี่คือการสร้างพื้นฐานที่แท้จริงของสังคมประชาธิปไตย⁹ และหนทางหนึ่งที่จะสร้างศักยภาพให้แก่ชุมชนได้คือการศึกษาศึกษาหรือกระบวนการเรียนรู้ในชุมชน¹⁰ ซึ่งเป็นการศึกษานอกระบบอันเป็นกระบวนการที่จะเสริมพลังของชุมชนในการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง และบริบทของยุคสมัย¹¹

การเรียนรู้อันเป็นกระบวนการศึกษาในชุมชนซึ่งสามารถสร้างคนให้รักชุมชนอยู่เป็นชุมชน ช่วยเหลือชุมชน ร่วมกันทำมาหากิน เลี้ยงดูครอบครัวอย่างพอเพียง และสงบสุข นั้นเป็นการศึกษาหรือการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนเพราะในชุมชนมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล องค์กร หรือสถาบันอันเป็นระบบความสัมพันธ์ที่สามารถสื่อสารทำความเข้าใจและถ่ายทอดความรู้ตลอดจนประสบการณ์ให้แก่กันและกันได้

ในการกล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ในชุมชนดังกล่าวนี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงเป้าหมายสาระและวิธีการของการศึกษาหรือเรียนรู้ในชุมชน อันเป็นหัวใจสำคัญของการสร้างบุคคลหรือประชาชนให้มีความเป็นพลเมืองของชุมชนดังได้กล่าวมาแล้ว

เป้าหมาย เป้าหมายสำคัญของการศึกษาเพื่อสร้างบุคคลให้เป็นคนที่มีความรับผิดชอบและมีส่วนร่วมในชุมชนและมีชีวิตในชุมชนหรือสังคมอย่างมีประสิทธิภาพนั้น คือ 1) การให้ความรู้เพื่อการดำรงชีวิตอันเป็นความรู้ตั้งแต่การอ่านออกเขียนได้ ซึ่งได้กระทำกันมาในระบบโรงเรียนแล้ว และความรู้ความชำนาญในการประกอบอาชีพ¹² อันเป็นเครื่องมือในการทำมาหากิน ความรู้เกี่ยวกับชุมชนทุกด้าน เช่น วัฒนธรรม ประเพณี โครงสร้าง สถาบัน องค์กร ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนอุดมการณ์และรูปแบบของการเมือง การปกครอง และเป้าหมาย ประการที่ 2) คือ ค่านิยม คุณธรรม ความเชื่อ จิตสำนึก วัฒนธรรม แบบแผนความประพฤติ ประเพณี ซึ่งเป็นรากฐานแห่งการมีพฤติกรรมอันส่งผลต่อความสัมพันธ์ของบุคคลในชุมชน นั่นคือเป้าหมายของ CIVIC Education

⁹ ยศ สันตสมบัติ ทำเวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. (กรุงเทพฯ : คบไฟ, 2539) หน้า 122

¹⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์. “การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน” ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. เสรี พงศ์พิศ (บรรณาธิการ) (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531) หน้า 31.

¹¹ ยศ สันตสมบัติ, ทำเวียน. หน้า 121

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์. “การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน,” หน้า 25

สาระ เนื้อหาสาระที่จะถ่ายทอดหรือให้การศึกษาแก่บุคคลในชุมชนนั้นต้องเป็นเนื้อหา สาระที่ครอบคลุมเป้าหมายดังกล่าวข้างต้น ซึ่งมีดังนี้

(ก) สภาพชุมชน ได้แก่ ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลงสังคมหรือชุมชน¹³
การรู้สภาพปัญหาของชุมชน¹⁴

(ข) วิถีชีวิตของชุมชน ได้แก่ การอยู่ร่วมกันฉันท์พี่น้อง มีความสัมพันธ์กันตาม สายใยแห่งเครือญาติ อุปถัมภ์ค้ำจุนกันเพื่อแก้ปัญหาความเดือดร้อนทุกข์ยาก เมื่อมีความขัดแย้งตัดสินความโดยผู้อาวุโส มีการทำมาหากินแบบผลิตเพื่ออาหารและเครื่องใช้เพียงพอ ก่อน เป็นอันดับแรก ระบบการจัดการแรงงานและทรัพยากร โดยคำนึงถึงคนทุกคนในชุมชนได้รับ การแบ่งปันอย่างเที่ยมเที่ยมกัน การดำรงชีวิตในชุมชนมีหลักประกันแห่งความมั่นคง ปลอดภัย มีระบบการป้องกันภัยธรรมชาติและภัยของสังคม

การดำรงชีวิตในชุมชนต้องมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศและธรรมชาติอย่าง สมดุลย์และผสมกลมกลืน คนในชุมชนต้องมีความรู้ความเข้าใจระบบนิเวศและสามารถอยู่ร่วมกับ ธรรมชาติได้ และมีสำนึกต่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างประหยัด คน ในชุมชนมีความรู้ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมว่าหากสัมพันธ์กันอย่างผสมกลม กลืนแล้วจะส่งผลดีต่อการทำมาหากิน ในทางตรงกันข้ามหากทำลายสิ่งแวดล้อมแล้ว ผลที่ตาม มาคือการทำลายการทำมาหากิน เช่น ปัจจุบันชาวนาปลูกข้าวต้องใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงมากขึ้น ทำ ให้เพิ่มทุนมากขึ้น พืชพาดตลาดนอกมากขึ้นและมีสารพิษตกค้างทำลาย ผู้บริโภคอันยังผลให้เกิด โรคร้ายแรงตามมา เป็นต้น

(ค) ความรู้ความเชี่ยวชาญ ในการประกอบอาชีพเพื่อการดำรงชีวิต เลี้ยงชีพ ให้มีชีวิตอยู่ในชุมชนอย่างปกติสุข เช่น ความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูก ชาวบ้านในชุมชนจะต้องมี ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์พืชซึ่งได้สั่งสมกันมาเป็นเวลานาน รู้ว่าพืชพันธุ์ใดเหมาะกับดินน้ำ และอากาศ อย่างไร ความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ทั้งไว้บริโภคและการใช้งาน ความรู้เกี่ยวกับการจับปลาทำ มาหากิน การเก็บพืชผักที่ใช้เป็นอาหาร ตลอดจนถนอมรักษาอาหาร เป็นต้น

สังคมซึ่งโดยธรรมชาติแล้วมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ฉะนั้นเทคนิคและความ รู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมก็จะมีเปลี่ยนแปลงไปด้วย ชาวบ้านใน ชุมชนต้องสามารถเรียนรู้สิ่งเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ เพื่อปรับตัวให้สามารถอยู่รอดได้ ยศ สันติ

¹³ ยศ สันติสมบัติ. ได้เสนอไว้ใน ท่าเกวียน. ว่าชุมชนท่าเกวียนมีสำนึกต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จน สามารถต่อสู้ดิ้นรนแสวงหาทางออก ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง โปรดดูใน ท่าเกวียน, หน้า 97

¹⁴ ตัวอย่างจากชุมชนท่าเกวียน ทราบว่าพวกเขาเผชิญปัญหาการสูญเสียที่ดิน พึ่งตนเองไม่ได้ ความแออัด ระบบนิเวศขาดความสมดุล ปัญหามลพิษจากสารพิษตกค้าง อากาศเสีย คุณภาพชีวิตตกต่ำลง โปรดดู ท่า เกวียน หน้า 95-96

สมบัติ ได้ชี้ให้เห็นความสามารถของชาวบ้านในชุมชนในทำเกรียนในประเด็นของความพร้อมในอันที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ว่า

“เมื่อโครงการไร่สวนผสมเริ่มก่อกำเนิดขึ้นปี 2524 กลุ่มครูและผู้นำชาวบ้าน ได้มีความเห็นร่วมกันว่าจะใช้โครงการนี้เป็นสื่อและวิธีการในการพัฒนาคน ให้มีคุณภาพเพิ่มขึ้น เพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้ และรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม โดยผ่านกระบวนการการศึกษาทั้งในและนอกระบบโรงเรียน ในด้านหลักสูตรของโรงเรียน ครูเริ่มจัดแผนการเรียนที่มีภาคปฏิบัติ เช่นการขยายพันธุ์ไม้ การปลูกพืชผักสวนครัว การขยายพันธุ์ปลา การเลี้ยงวัว เป็นต้น เพื่อให้นักเรียนได้ฝึกปฏิบัติจนมีความชำนาญ และมีความเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น การศึกษาจึงไม่ใช่เป็นเพียงการอ่านออกเขียนได้เพื่อไปสมัครงานเป็นลูกจ้าง แต่การศึกษาเป็นกระบวนการเรียนรู้ การฝึกอบรมเพื่อให้คนสามารถพึ่งตนเองได้ และจัดการกับอนาคตของตนเองได้”¹⁵

(ง) ความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรคหรือสาธารณสุขชาวบ้านในชุมชน จะพึ่งตนเองได้นอกจากจะมีความรู้ในการทำมาหากินแล้ว ต้องสามารถอยู่รอดปลอดภัยจากโรค คือทั้ง “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน” นั่นคือมีความรู้ทั้งการประกอบอาชีพ และการดำรงชีวิตอยู่อย่างไว้โรค ซึ่งเป็นความรู้ในการรักษาโรคทั้งคนและสัตว์ เช่น การใช้สมุนไพร เป็นต้น

(จ) อุดมการณ์ และวัฒนธรรมของชุมชน คือ สิ่งที่ชุมชนผลิตเพื่อประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันและเป็นพลังผลักดันคนและชุมชน ให้มีศักยภาพของการพึ่งตนเอง ซึ่งได้แก่ ความสำนึก รู้สึกรัก และผูกพันกับชุมชน เช่น ยศ สันติสมบัติ กล่าวไว้ใน ทำเกรียน ว่า

“คณะครูของโรงเรียนทำเกรียนแม้บางส่วนจะมาจากต่างถิ่น แต่แกนนำของกลุ่มครูก็เป็นชาวทำเกรียนโดยกำเนิด มีความผูกพันต่อท้องถิ่น และมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน ด้วยเหตุนี้เอง คณะครูจึงทำตัวกลมกลืนกับชุมชน ไม่เคยแสดงพฤติกรรมแปลกแยกกับชาวบ้าน และมีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้นในการพัฒนาหลักสูตรของโรงเรียน และการคิดค้นโครงการเพื่อพัฒนาชุมชนมาโดยตลอด คณะครูมีความเข้าใจปัญหาความทุกข์ยากของชาวบ้าน และได้ทำหน้าที่เป็นแกนกลางจัดตั้งกลุ่มเพื่อพูดคุยปรึกษาหารือและแลกเปลี่ยนทางออกร่วมกัน กลุ่มครูกลายเป็นที่ปรึกษาของชุมชน ทำหน้าที่สร้างจิตสำนึก เพื่อให้ชาวบ้านต่อสู้กับปัญหาต่าง ๆ ต่อไป คอยให้กำลังใจให้ชาวบ้านมีความหวังในอนาคต”¹⁶

คุณค่าหรือค่านิยมที่เป็นพลังของศีลธรรมอันเป็นรากฐานของการประพฤติปฏิบัติ เพื่อความดีงามของส่วนรวม ซึ่งได้แก่ความรู้สึกทางด้านจิตใจ

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103-104

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103

“คุณค่าทางด้านจิตใจ ด้านความรู้สึก ด้านที่เราเรียกว่าพลังทางศีลธรรม วัฒนธรรมพื้นบ้านมีค่าทางศีลธรรม มีค่าทางจิต วิญญาณ สำหรับคนไทย สำหรับสังคมไทย มีความสำคัญเพราะเป็นสิ่งที่มีความค่าและเป็นคุณค่าทางจิตใจ กระทั่งส่วนที่ลึกที่สุดของความรู้สึก สิ่งนี้จะนำไปสู่เอกลักษณ์และการรวมกลุ่ม ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาท้องถิ่น การพัฒนาประชาธิปไตย และความสำคัญของประชาชน”¹⁷

ประเพณีความเชื่อที่ทำหน้าที่ทั้งการรักษาศีลธรรมความสงบเรียบร้อยและการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ความเชื่อบางอย่างช่วยให้คนในชุมชนไม่ทำลายหรือใช้ทรัพยากรเกินความจำเป็นหรือฟุ่มเฟือย ดัง นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวไว้ว่า

“การประหยัดในการใช้ผลผลิตจากธรรมชาติ.... ความเชื่อเรื่องผีดูเหมือนจะเชื่อกันว่าสิ่งของตามธรรมชาติไม่ว่าน้ำ ที่ดิน ป่า ภูเขา ล้วนมีผีหรือเทพสิงสถิตย์อยู่ทั้งสิ้น เมื่อคนจะใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเขาน้อมตัวลงมาขอผีหรือเทพเหล่านี้ มนุษย์คือผู้ขอเสมอไม่ใช่ผู้ที่พิชิตเอาธรรมชาติมาเป็นของตนด้วยเงินตราหรือเครื่องจักร และเหมือนผู้ขอทั้งหลาย ย่อมไม่หยิบฉวยจากเจ้าของเอาไว้มากเกินความจำเป็น”¹⁸

“ประเพณีไหว้ผีปู่ตาหรืองานบุญซึ่งส่งเสริมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความสามัคคีของหมู่บ้าน มีผลต่อการลงแขกต่อการปลูกข้าว ต่อการผลิตของหมู่บ้าน นิทานพื้นบ้านก็มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับการทำมาหากินและชีวิตประจำวันของชาวบ้านประเพณีงานปอยหรืองานประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ การเรียกขวัญทำให้ชาวบ้านมีชีวิตชีวาทำให้เกิดพลังที่จะทำงานที่ต่อสู้กับชีวิตที่ลำบากของเขา”¹⁹

ชุมชนไทยมิได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์ระหว่างกันเองและกับต่างประเทศ ฉะนั้นจึงเป็นที่แน่นอนว่าวัฒนธรรมตะวันตกหรือต่างประเทศบางประการเข้ามาประสมประสานและดำรงอยู่ในชุมชนเช่นกัน วัฒนธรรมต่างประเทศที่เข้ามามีทั้งที่ดีและไม่ดี เราคงต้องมีการศึกษาเรียนรู้ผสมผสานและปรับวัฒนธรรมส่วนดีของต่างชาติให้เหมาะสมกับวิถีชีวิตชุมชนไทย

¹⁷ จิตรทิพย์ นาดสุภา. “แนวคิดเรื่องการศึกษาประเพณีและวัฒนธรรมเศรษฐกิจหมู่บ้าน” ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. เสรี พงศ์พิศ. บรรณาธิการ. (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531) หน้า 19

¹⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์. “การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน” หน้า 29

¹⁹ จิตรทิพย์ นาดสุภา. “แนวคิดเรื่องการศึกษา ประเพณี และวัฒนธรรม เศรษฐกิจหมู่บ้าน, หน้า 16-17

อุดมการณ์และวัฒนธรรมของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับการดำรงอยู่ของชุมชน กล่าวคือความเป็นชุมชนจะดำรงอยู่ได้เพราะคนในชุมชนมีจิตสำนึกแห่งอุดมการณ์และวัฒนธรรมร่วมกัน ซึ่งในเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนมีพลังและคนในชุมชนสามารถร่วมกันต่อสู้กับอุปสรรคหรือปัญหาของชุมชนได้ดัง ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ชี้ว่า

“ชาวบ้านสามารถรวมตัวเป็นขบวนการได้เพราะชาวบ้านมีความเป็นชุมชนเป็นอุดมการณ์พื้นฐานเป็นความเชื่อเก่าแก่โบราณของสังคมไทย”²⁰

“การที่ชุมชนในที่ต่าง ๆ มีจิตสำนึกที่จะรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนเอง มีวัฒนธรรมชุมชนเป็นอุดมการณ์ อายุยืนของขบวนการชาวบ้านต่อสู้กับนายทุน เพราะวัฒนธรรมชุมชนเป็นทรัพย์สินของชาวบ้านเอง สืบเนื่องมาแต่โบราณกาลเป็นวัฒนธรรมตะวันออกที่ให้คุณค่าแก่ความเป็นชุมชนและระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน”²¹

อุดมการณ์วัฒนธรรมเป็นทรัพย์สินที่มีคุณค่าของชุมชน เป็นมรดกที่คนในสังคมได้รับการถ่ายทอดโดยกระบวนการทางสังคมอันดำรงอยู่ในวิถีชีวิตของชุมชน และพร้อมกันนี้การศึกษาเรียนรู้ ถ่ายทอดความเชี่ยวชาญ ความชำนาญเกี่ยวกับอาชีพหรือการทำมาหากินก็เป็นสาระแห่งความรู้ที่ปรากฏอยู่และกระทำกันได้ในชุมชน และพร้อมที่จะถ่ายทอดให้กับคนในชุมชนและสังคมได้

วิธีการ วิธีการถ่ายทอดความรู้ของคนในสังคมหรือชุมชนนั้นเป็นวิธีการที่แปรผันไปตามบทบาทขององค์กรและสารแห่งความรู้ ซึ่งจะกล่าวสรุปโดยรวมได้

(ก) การถ่ายทอดความรู้/อุดมการณ์หรือวัฒนธรรมให้แก่เด็ก มักใช้วิธีการเล่น นิทาน การละเล่น การทายคำปริศนา²² หรือแม้แต่การดูละครทางโทรทัศน์ ซึ่งเด็กชอบ เพราะนิทานผู้เล่ามีความสามารถจะเล่าอย่างสนุกสนาน และเนื้อหาเรื่องน่าสนใจ นิทานมีหลายแนว มีเนื้อเรื่องทั้งขนาดสั้นและยาว และที่สำคัญคือนิทานเหล่านี้จะแฝงไปด้วยคำสอนคติเตือนใจให้ข้อคิด ให้แนวปฏิบัติ และละครโทรทัศน์ รวมทั้งการ์ตูน เป็นสื่อที่มุ่งสู่เด็กด้วยกระแสอันแรงมาก สื่อจากโทรทัศน์นี้มีวาทกรรม (Discourse) ที่สามารถครอบงำทางความคิดของผู้ชมค่อนข้างมาก (Hegemony)²³

การถ่ายทอดอุดมการณ์ วัฒนธรรมของบุคคลในวัยผู้ใหญ่มีหลายรูปแบบหรือหลายวิธี ได้แก่ วิธีบอกเล่าการฟังการสนทนากลุ่มของสังคมที่ทำงานร่วมกัน พิธีกรรมต่างๆ

²⁰ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. “คำนำ” ใน *ท้าวเกวียน* ยศ.สันติสมบัติ, หน้า 12

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

²² จารุวรรณ ธรรมวัตร. “การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน,” *ทิศทางหมู่บ้านไทย*, เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ หน้า 63.

²³ กาญจนา แก้วเทพ. *สื่อสองวัฒนธรรม*. (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539) หน้า 208-209.

เช่น พิธีสู่ขวัญ พิธีงานศพ พิธีทางศาสนา พิธีการแต่งงาน การละเล่น เช่น เพลงอีแซว หมอลำ หนังตะลุง เป็นต้น

การถ่ายทอดอุดมการณ์วัฒนธรรมส่วนใหญ่จะผ่านพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อที่ฝังรากมานานของชุมชน ซึ่งเป็นกระบวนการที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการยอมรับหรือศรัทธาแต่เดิมแล้ว ซึ่งอันนี้จะเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการถ่ายทอดอุดมการณ์วัฒนธรรมเป็นไปโดยสะดวก และได้ผล เราเห็นว่ากระบวนการนี้ในแต่ละรอบปีจะเกิดขึ้นเป็นวงจร นั่นคือในรอบปีจะมีพิธีกรรมและการละเล่นเหล่านี้เสมอ อันเป็นการเกิดขึ้นประจำ ซึ่งเป็นการเน้นย้ำเพื่อการสร้างอุดมการณ์วัฒนธรรมให้ดำรงอยู่ในสังคมชุมชนตลอดไป กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ชุมชนหรือสังคมมีกลไกผลิตซ้ำ (Reproduction) เพื่อเน้นย้ำความจำเป็นของการมีและการใช้ประโยชน์จากอุดมการณ์และวัฒนธรรมของชุมชนสังคม

(ข) การถ่ายทอดทักษะทางสังคมอันเป็นกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมเกิดขึ้นจากการที่ชาวบ้านมีการรวมกลุ่มกันดำเนินกิจกรรม มีเครือข่ายเชื่อมโยงภายในกลุ่มและระหว่างกลุ่ม กลุ่มนี้เป็นองค์กรทางสังคมที่มีระบบการจัดองค์กรและการบริหาร เพื่อการบรรลุเป้าหมายของกลุ่ม ซึ่งกระบวนการนี้จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน เพราะมีการปฏิบัติและแก้ปัญหา ร่วมกัน กลุ่มเหล่านี้มีให้เห็นทั่วไปในชุมชนไทย ได้แก่²⁴ กลุ่มองค์กรเอกชนสาธารณะประโยชน์ สังคมสงเคราะห์ เช่น สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย องค์กรทางธุรกิจ เช่น สภาหอการค้า สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย กลุ่มองค์กรพัฒนาภาคเอกชน เช่น คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท (กป.อพช.) 204 องค์กร องค์กรชาวบ้าน เช่น กลุ่มอึกเมืองน่าน องค์กรที่จัดตั้งโดยภาครัฐ เช่น แพทย์สภา และกลุ่มองค์กรเอกชนที่จัดตั้งโดยภาคธุรกิจ เช่น โครงการตาวีเศษ เป็นต้น

(ค) การถ่ายทอดความรู้ความเชี่ยวชาญด้านอาชีพอันเป็นเครื่องมือการดำรงชีพ มีวิธีการเรียนรู้โดยการฝึกฝนถ่ายทอดปฏิบัติกันเองเป็นการถ่ายทอดหรือเรียนโดยปฏิบัติจริง (learning by doing) ซึ่งผู้มีประสบการณ์หรือชำนาญมากกว่าเป็นผู้ถ่ายทอดให้ โดยอาจเรียนจากผู้เชี่ยวชาญโดยตรง เช่น การทำเกวียน หรือเครื่องมือ ผู้เชี่ยวชาญจะได้รับการ ยกย่องว่าเป็นครูอาจารย์ด้านนั้น ๆ แล้วมีลูกศิษย์ไปอาศัยเรียนรู้ด้วย

การประกอบอาชีพด้านการรักษาโรคก็มีการเรียนรู้หรือถ่ายทอดวิชาโดยผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในการรักษาโรคเป็นครู ผู้อยากได้ความรู้ความเชี่ยวชาญก็ไปขอเป็นลูกศิษย์ เพื่อเรียนรู้การถ่ายทอดวิชาการรักษาโรค ซึ่งในชุมชนเดิมนั้นลูกศิษย์ต้องเสียค่ายกครูเป็นค่าเล่าเรียน ซึ่งมีมูลค่าไม่มากนัก หากความหมายหรือคุณค่าอยู่ที่การตั้งใจศึกษาเล่าเรียนและการนำ

²⁴ สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ. “ประชาสังคม : ดุลยภาพใหม่เพื่อสุขภาพ” ใน ประชาสังคมกับการพัฒนาสุขภาพ นทวิเคราะห์ทางวิชาการ. สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ (บรรณาธิการ) โดยสำนักพิมพ์สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2540) หน้า 15-16.

ความรู้ไปใช้อย่างมีคุณธรรมและจริยธรรม หากไม่เป็นไปตามบรรทัดฐานดังกล่าวแล้ว ก็มีการควบคุมทางสังคมโดยการผิดข้อห้ามคือการผิดครู อันเป็นข้อห้ามซึ่งผู้สอนกำหนดเป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมไว้

ชาวบ้านในชุมชนได้เรียนรู้ว่าการประกอบอาชีพนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปตามโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น ชาวชุมชนท่าเกวียน ดังที่ ยศ สันตสมบัติ เสนอไว้ว่า ชาวบ้านเรียนรู้และปรับตัว โดยมีครูเป็นผู้นำในการเรียนรู้ และปรับอาชีพใหม่ โดยการทำเกษตรแบบผสมผสาน สะท้อนให้เห็นว่าวิธีการเรียนรู้เริ่มจากผู้นำ ซึ่งเป็นตัวเร่งหรือกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) โดยการนำความรู้มาจากนอกชุมชน ด้วยการพาชาวบ้านได้มีโอกาสศึกษาเรียนรู้แล้วนำประสบการณ์นั้นมาใช้และถ่ายทอดระหว่างกันของชาวบ้านในชุมชนอีกทอดหนึ่ง

ชาวบ้านสามารถเรียนรู้การบริหารจัดการจากการจัดกิจกรรมของพวกเขาเอง โดยการมีประสบการณ์ร่วมกันดังเห็นได้จาก อัมพร ดั่งปาน นักการภารโรงซึ่งเป็นผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ ตำบลคลองเปี้ยะ อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา มีความสามารถเรียนรู้จากประสบการณ์ในการบริหารสหกรณ์ออมทรัพย์ว่า

“ผมคนไม่อาย ผมจบ ป.4 ครูให้จบเท่านั้นความจริงไม่จบสมบูรณ์ แต่ผมสามารถบริหารเงินล้านได้ ก็เนื่องจากระบบโครงสร้างที่เราวางขึ้นครั้งแรกนี้ ผมมองเห็นว่าทำอะไร นำกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมาแล้วให้กลุ่มออมทรัพย์ของเราอยู่ไปจนชั่วลูกชั่วหลาน ให้มีความมั่นคง มีรากฐานที่แน่นอนจริงก็คือว่า ไม่มีวิธีการแล้วที่จะให้ชาวบ้านมีเงินเหลือประจำครอบครัว หรือพึ่งตนเองได้ในที่สุด จากการออมทรัพย์อย่างนั้นทางราชการก็พยายามช่วยเหลือหลายวิธีทางเหมือนกัน แต่ว่าไม่มีเหมือนกับเราทำขึ้นมาเอง เพราะฉะนั้นมองถึงระบบโครงสร้างเราว่าเราทำโครงสร้างขึ้นมาลักษณะไหนที่ไม่ให้เงินของเราหยุดชะงัก”²⁵

นั่นหมายความว่าประสบการณ์ทำงานเป็นกลุ่มกิจกรรมของชาวบ้านนั้นเป็นวิธีการเรียนรู้หรือการศึกษาที่สามารถสร้างคนหรือพัฒนาเพื่อให้เหมาะสมแก่การดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งแนวคิดนี้ ชบ ยอดแก้ว ครูสอนโรงเรียนในหมู่บ้าน ซึ่งกลายเป็นผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ หมู่บ้านน้ำขาว อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ได้กล่าวว่า กลุ่มออมทรัพย์

²⁵ คำอภิปรายของ อัมพร ดั่งปาน ในการสัมมนาผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อพิจารณาการผลิตจากจังหวัดสงขลา นครศรีธรรมราช วันที่ 14-15 ธันวาคม 2532 ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา มศว. สงขลา อ้างจาก ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (กรุงเทพมหานคร : สถาบันพัฒนาชนบทมูลนิธิหมู่บ้าน สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537), หน้า 179

เป็นกิจกรรมที่สามารถพัฒนาคนได้ โดยเขาได้เสนอแนวคิดที่ว่ากลุ่มออมทรัพย์เป็นเงื่อนไขในการพัฒนาหมู่บ้านดังนี้²⁶

1. ทำอย่างไรจะต้องพัฒนาคนให้พึ่งตนเอง มีความเสียสละเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ไม่เห็นแก่ตัว

2. พัฒนาคนให้มีวินัยในตนเองมุ่งมั่นในการทำงาน

3. ต้องพัฒนาคนให้ขยันหมั่นเพียร ซื่อสัตย์ ประหยัด และอดทน

4. พัฒนาคนให้รู้จักคิด วิचारณ์ และตัดสินใจอย่างมีเหตุผล

5. เพื่อต้องการพัฒนาคนให้มีขันติธรรมต่อคำวิจารณ์ รู้ถึงความแตกต่าง

ระหว่างบุคคลหรือหมู่เหล่า

6. ต้องพัฒนาคนให้มีน้ำใจเป็นนักกีฬา รู้จักยกย่องผู้อื่น

7. ต้องพัฒนาคนให้ทำงานร่วมกับผู้อื่นได้ โดยรู้จักเป็นผู้ให้ ผู้รับ ผู้นำ และผู้ตามที่ดี

นั่นคือเป้าหมายของการสร้างคนโดยใช้วิธีการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์จากกิจกรรมกลุ่มในชุมชน เพื่อสามารถดำรงชีพประกอบอาชีพในชุมชนได้ และนอกจากนี้การเรียนรู้ในประกอบอาชีพ ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งของชุมชน เช่น การจับปลา การทำไร่ทำนา การทอผ้า การตีเหล็ก การถ่ายทอดความรู้เหล่านี้ เป็นการถ่ายทอดผ่านความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอันเป็นวิถีชีวิต เพื่อให้การทำมาหาเลี้ยงชีพเป็นไปตามปกติ

สรุป

การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองเป็นกระบวนการทางสังคม ซึ่งสังคมมีกลไก องค์กรทำหน้าที่ถ่ายทอดหรือให้เกิดการเรียนรู้ ทั้งอุดมการณ์วัฒนธรรม และความรู้ความเชี่ยวชาญอันจำเป็นแก่การประกอบอาชีพหรือดำรงชีพของบุคลากรในชุมชนหรือสังคม

สังคมไทยประกอบด้วย ชุมชน หมู่บ้าน ทั้งเป็นชุมชนในชนบทและเมือง ซึ่งชุมชนส่วนใหญ่ของประเทศเป็นชุมชนชนบท อันได้แก่ หมู่บ้านที่ประชาชนอาศัยอยู่ตามพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศ และนอกจากนี้ความเป็นชุมชนยังรวมถึงองค์กร สมาคม ทั้งแบบราชการและไม่ใช่ว่าราชการอีกมากมาย ซึ่งสองทศวรรษที่ผ่านมาประเทศไทยเรามีองค์กรประเภทนี้มากขึ้น²⁷

ชุมชน องค์กร ที่สามารถพึ่งตนเองได้ มีความอิสระในอันที่จะปกครองตนเองการจัดการทรัพยากรโดยตนเองได้ โดยไม่กระทบกระเทือนต่อความมั่นคงของรัฐ ไม่เป็นกบฏต่อรัฐ

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178-179

²⁷ สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ. “ประชาสังคมตุลภาพใหม่เพื่อสุขภาพ,” หน้า 15

เป็นชุมชนที่มีสิทธิในอันที่จะดำเนินการเพื่อคนในชุมชน และโดยคนในชุมชน เรากล่าวไว้ว่าเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง บุคคลสามารถรวมตัวกันอยู่อย่างปกติสุขอันยั่งยืนนั้นคือองค์ประกอบสำคัญสำหรับความมั่นคงถาวรและสันติภาพของสังคมไทยทั้งมวล

การที่เราจะสร้างชุมชนให้มีความเข้มแข็งดังกล่าวนั้นเราปฏิเสธไม่ได้ว่าการศึกษา มีส่วนสำคัญมาก เพราะเป็นปัจจัยสำคัญในอันที่จะสร้างบุคคลซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของชุมชนให้มีความเป็นพลเมือง ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความรู้ มีคุณธรรม จริยธรรม ซึ่งเป็นรากฐานของการมีพฤติกรรมอันเอื้ออำนวยให้ส่วนรวมสามารถดำรงคงอยู่ได้

บุคคลผู้มีความเป็นพลเมืองในชุมชนนั้นต้องเป็นผู้มีสำนึกต่อส่วนรวมเป็นผู้มีส่วนร่วมในชุมชนในทุกมิติอย่างตระหนักรู้ และมีส่วนเสริมสร้างและผลักดันให้สังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนา

การศึกษาที่สร้างบุคคลดังกล่าวได้ต้องเป็นกระบวนการศึกษาที่ไม่แยกออกจากวิถีชีวิตของชุมชน ต้องเป็นการศึกษาที่ให้ความรู้ทั้งด้านอุดมการณ์ วัฒนธรรมและการดำรงชีวิตในชุมชน และขณะเดียวกันก็เรียนรู้อย่างเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงของโลกด้วย การศึกษาดังกล่าวนี้อาจไม่ออกจากโครงสร้างระบบกระบวนการสถาบัน ค่านิยม วัฒนธรรม ประเพณีและแบบแผนความประพฤติของชุมชนหรือสังคม การศึกษาแบบนี้เป็นการศึกษาที่มีพลังเพราะเป็นการเรียนรู้จากรากฐานแท้จริงของชุมชน ซึ่งเป็นรากแก้วแห่งการเข้าใจโลกที่บุคคลดำรงอยู่ ไม่ใช่เรียนรู้คนละเรื่องที่ตนเองเป็น

ชุมชนไทยสามารถก่อเกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ เพราะเป็นชุมชนที่มีพื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือและมีความสามัคคี เป็นมรดกทางสังคมที่ตกทอดกันมายาวนาน การรวมตัวกันลักษณะนี้ของชุมชนไทย เป็นการรวมตัวแบบแนวราบมิใช่แนวตั้ง จึงทำให้ชุมชนมีความอิสระ เกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ ความสัมพันธ์แนวราบของชุมชน ทำให้สมาชิกในชุมชนมีฐานะเท่าเทียมกัน สามารถเชื่อมโยงกัน เป็นเครือข่ายอย่างปราศจากซึ่งอุปสรรคสามารถสื่อสารกันได้อย่างสมานฉันท์ โดยใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมืออันสำคัญ

ภายใต้กระบวนการทางสังคมดังกล่าวคือกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต เป็นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติ หรือการกระทำร่วมกันในกระบวนการสังคม ซึ่งเป็นการศึกษาที่มีประสิทธิภาพมาก สำหรับการปลูกฝังบุคคลให้เข้าใจและรู้จักสังคมอย่างแท้จริง

การศึกษาที่จะสร้างความเป็นพลเมืองนั้น ยังต้องอาศัยการศึกษาในระบบโรงเรียนอันเป็นการศึกษาอย่างเป็นทางการ ซึ่งมุ่งให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเขียนได้ คิดเป็น มีความสามารถหรือฉลาดในการตัดสินใจ เป็นผู้มีเหตุผล มีคุณภาพ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ร่วมมือและช่วยเหลือสังคมเพื่อยังประโยชน์สุขแก่สังคมโดยส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ซึ่งนี่คือพื้นฐานและองค์

ประกอบของการศึกษาตลอดชีพ อันเป็นการศึกษาหรือเรียนรู้ในสังคมหรือชุมชนบุคคลดำรงชีวิตอยู่ ซึ่งเป็นกระบวนการที่กลไกสร้างความรู้ความชำนาญแก่บุคคลในสังคมดังกล่าวแล้ว

การศึกษาที่สร้างบุคคลให้มีความเป็นพลเมืองนั้น เป็นการศึกษาที่มีเป้าหมายว่าบุคคลมีความรู้ด้านอุดมการณ์ วัฒนธรรมของชุมชน และสังคม และความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ ความรู้ดังกล่าวนี้สามารถถ่ายทอดและเรียนรู้กันได้ในชุมชน ซึ่งมีกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นธรรมชาติและเป็นจริงที่ดำรงอยู่ในสังคม อย่างไรก็ตามการเรียนรู้ได้มีขีดจำกัดอันคับแคบเฉพาะในชุมชนเท่านั้น หากแต่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชนซึ่งเป็นเครือข่ายอันเป็นช่องทางแห่งการเรียนรู้ที่กว้างขวางและรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกอีกด้วย

ฉะนั้นเราจึงเห็นว่าการศึกษาตลอดชีพดังกล่าวจึงเป็นกระบวนการที่สร้างประชาสังคม เพราะสร้างบุคคลให้มีจิตสำนึกของความเป็นพลเมือง (civic consciousness) เป็นการศึกษาที่ดำรงอยู่ในชุมชนอันเป็นกระบวนการรวมตัวกันตามแนวราบ ซึ่งนำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกัน มีการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชน หรือองค์กรแบบพลเมือง (เข้มแข็ง) (Civic Organization) อันเป็นองค์ประกอบของประชาสังคมทั้งมวล

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. สื่อสองวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร, มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. “การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน”, ทิศทางหมู่บ้านไทย.
เสรี พงศ์พิศ, บรรณาธิการ, กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, “แนวคิดเรื่องการศึกษาประเพณีและวัฒนธรรมเศรษฐกิจหมู่บ้าน” ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ, กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. “การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน, ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย.
เสรี พงศ์พิศ (บรรณาธิการ), กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.
- ประเวศ วะสี. ปฏิรูปการศึกษาไทย ยกเครื่องทางปัญญา ข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ และ
มาตรการ. กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์บริษัทสร้างสื่อ, 2539.
- ยศ สันตสมบัติ. ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาทำมกลาง
การปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพมหานคร, คบไฟ, 2539.
- สุวิทย์ วิบุลผลประเสริฐ. ประชาสังคมกับการพัฒนาสุขภาพ บทวิเคราะห์ทางวิชาการ. โครงการ
สำนักพิมพ์สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2540.
- เสน่ห์ จามริก. “ค่านา” ระเบียบสังคม - ระบบการศึกษา บทวิพากษ์ความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษา
กับรัฐ. เบร์ทรัล รัสเซลล์ (เขียน), สุวรรณ วงศ์ไศยวรรณ สถานันท์
(แปล), กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์คบไฟ, 2533.
- อนุชาติ พวงสำลี และวิบุรณ์ วิสารทสกุล. ประชาสังคม : คำ ความคิด และความหมาย. หนังสือ
ชุดประชาสังคมลำดับที่ 7 สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540.
- Bertrand Russell, Education and Social Order, London, Unwin of Paperback, 1980.
- David Matthews, “Elements of Story Civil Society and Healthy Public Life” Kettering
Foundation, April, 1966.
- D.L. Boggs. Adult Civic Education. Springfield, Charles C. Thomas Publisher,
1991.